

Коста Милутиновић

ЈУГОСЛОВЕНСКО ОБИЉЕЖЈЕ „ЗАПИСА“ И „ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА“

I. Три етапе. – Послије стварања прве југословенске државе (1918) опште прилике у Црној Гори, тадашњој Зетској области, биле су тако неповољне да је морало да прође пуних шест година док се појавио на Цетињу први број **Ловћенског одјена**, који је био означен као „научно-белетристички часопис“, под уредништвом истакнутог просвјетног радника и књижевника Душана Вуксана. Прилике су биле тако неповољне да је часопис излазио свега годину дана (1925), у двобројима, са малим бројем сарадника, тако да је изашло свега седам бројева, па се угасио.

Двије године доцније, почетком јула 1927, појавила се прва свеска мјесечног часописа **Записи**, као „часописа за науку и књижевност“, у редакцији истог уредника, са проширеним бројем чланова уређивачког одбора. Док је **Ловћенски одјен** имао покрајинско обиљежје, са сарадницима искључиво из Црне Горе, дотле су **Записи** тако рећи од почетка излажења имали шири, југословенски карактер, са сарадницима и из осталих југословенских земаља и покрајина, нарочито оних који су се бавили изучавањем црногорске проблематике.

Према оцјени Ђока Пејовића:

„По првим свескама **Записа** дало се закључити да часопис стварно постаје жижга око које се окупљају сарадници из разних крајева земље (не само поријеклом из Црне Горе), заинтересовани да чују одјен своје ријечи у расправљању о овој или оној тематици која је и обичне читаоце почињала да привлачи из разних разлога, свакако највише над се писало о догађајима из црногорске прошлости.“¹

---

¹ Ђ. Пејовић, „Записи – часопис за науку и књижевност (1927–1933)“, Историјски записи, XXIV, 3, 1967, 293.

Највише простора у **Записима** заузимали су текстови из историје Црне Горе, и то не само краће расправе и чланци него и архивска грађа, већином са потребним коментарима. Поред историчара из саме Црне Горе међу сарадницима било их је и из других југословенских крајева, међу којима су се налазили и познати стручњаци као Павле Поповић, Никола Радојчић, Фердо Шишић, Алекса Ивић, Јован М. Јовановић и други, који су допринијели подизању општег нивоа часописа на још већу висину, тако да није заостајао за водећим историјским едицијама у југословенским културним центрима. Поред радова из политичке, културне и књижевне историје **Записи** су плански доносили и текстове о фолклору, који је у Црној Гори био изванредно богат и још недовољно проучен. Посебну пажњу посвећивао је часопис прикупљању и објављивању етнолошке грађе, о чему се раније није водило довољно рачуна.

У књижевном делу **Записи** су систематски објављивали прилоге не само познатих писаца него и младих талената који су обећавали добар развој, и то не само из Црне Горе него и из других крајева, тако да је часопис и са те стране имао шире југословенско обиљежје.

Међутим, и поред великих напора свога уредника, који је обављао све редакторске послове бесплатно, и свих сарадника, који су се одрицали ауторских хонорара, **Записи** нису били дужега трајања и морали су престати излазити већ у априлу 1933.

Црна Гора, са својом богатом прошлoшћу и живим културним традицијама, није могла дуго остати без свога часописа. Иницијатор ове нове акције био је опет Душан Вуксан. На оснивачкој скупштини, одржаној на Цетињу 19. IV 1934, формирано је Друштво за проучавање историје Црне Горе и одлучено да се поново издају **Записи**, само не више као „часопис за науку и књижевност“ – као раније – него као „гласник Цетињског историјског друштва“.² Часопис је излазио од 1935. до 1941, односно до почетка другог свјетског рата. Главни уредник био је опет Душан Вуксан, а уз њега изабран је и Уређивачки одбор. Док су први **Записи** били часопис са најразноврснијом садржином, дотле су ови други **Записи** од прве свесне постали искључиво историјски часопис. Не само уредник него и главни сарадник био је и даље Душан Вуксан, који је у овом раздобљу објавио читав низ значајних студија, расправа, прилога и обилату архивску грађу са зналачки написаним коментарима.

За свестраније разумијевање Душана Вуксана од посебног је значаја његов драгоцен текст **Иларион Руварац и Јован Сундечић**, у коме се осврнуо на полемике вођене о историји Црне Горе:

---

2 Р. Драгићевић, „Записи – гласник Цетињског историјског друштва (1935–1941)“, Историјски записи, XXIV, 1967, 405.

„Иларион Руварац завадио се крваво с Црногорцима још 1898, када је изишла на свијет његова књига *Montenegrina*.³ Овај спис подигао је велику прашину у Црној Гори. По црногорским новинама и часописима био је Руварац стално нападан . . .“⁴

Једну од најоштријих критика на *Montenegrinu* написао је Лазар Томановић, који није био историчар по струци него активан политичар и као такав покушавао да брани народно предање о вјечито слободној Црној Гори.⁵ О овој сложеној теми водиле су се дуге и огорчене полемике, које су окончане тек критичким истраживањима Бранислава Ђурђева у турским историјским архивима, у којима је пронашао документе, на основу којих је дошао до нових правилних закључака.⁶

Иако је у неколико наврата писао критички о Црној Гори, што је код многих изазвало негодовање, Руварац је био цијењен и на Цетињу, о чему свједочи чињеница да га је у оно вријеме познати књижевник Јован Сундечић позвао на сарадњу на свом часопису *Просвјета*, који је уређивао на Цетињу 1892–1894. Руварац се одазвао Сундечићевом позиву.⁷

Објављујући његов текст, Сундечић га је пропратио овим коментаром:

„Ми врло радо дајемо мјеста у „Просвјети овој радњи, која је истекла из чувеног пера ученог архимандрита Руварца, и у исто доба отварамо „Просвјету“ свакоме домаћем писцу, који би био у стању да попуни ове празнине и пукотине по жељи споменутога нашега научењака.“⁸

Још већу пажњу посветио је Д. Вуксан Руварчевом тексту **Камичци** који је излазио у наставцима у четири броја.⁹ Примивши овај рукопис, Сундечић није одговорио Руварцу посебним писмом, него јавно, преко *Просвјете*, у рубрици **Отписи и поруке**:

„Ми Вам најсвесрдније благодаримо на оном, не 'камичку', но правом, драгом, или што би Рус рекао 'Настојашем' камену, који вриједи града Цариграда (. . .). Јесмо старији – по годинама; ама не признајемо се ни мудрији, ни искуснији од Вас, јер ученост Ваша одјекује данас широм бијелогa свијета . . .“¹⁰

У којој је мјери Сундечић цијенио Руварца показаће, између осталог, и ови његови карактеристични стихови, које је он вјешто уплео у своју јавну поруку, објављену у истом броју:

3 И. Руварац, „*Montenegrina*, прилошки историји Црне Горе“, Срем. Карловци 1898, друго издање 1899.

4 Д. Вуксан, „Иларион Руварац и Јован Сундечић (њихова преписка и Руварчеви радови у 'Просвјети')“. *Летопис Матице српске*, 341, 2, 1934, 243.

5 Л. Томановић, „Г. Гуварца и *Montenegrina*“, Срем. Карловци 1898.

6 Б. Ђурђев, „Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку“, Сарајево 1953.

7 И. Руварац, „Владике зетске и црногорске“, *Просвјета*, Цетиње, I, 1892–93, 13–23.

8 *Ibid.*

9 И. Руварац, „Камичци, прилози за други Зетски дом“, *Просвјета*, Цетиње, II, 1894, 421–425, 475–479, 530–540, 645–657.

10 „*Просвјета*“, II, 1894, 493.

Пишите нам, учите нас,
 Извадите нас из тмуше:
 Ми смо ваши и божији,
 Ми смо душа ваше душе! . . .
 Псујте, бијте! – ми ћемо ви
 Ипак дават пошту сваку,
 Ка' српскоме великану,
 Ка' јунаку – научњаку!

Док су Лазар Томановић, Панта Срећковић, Милош С. Милојевић, Јаша Томић, Сима Лукин Лазић и други припадници старе романтичарске и традиционалистичке школе у српској и црногорској историографији оштро нападали Илариона Руварца и његове ученике и сљедбенике – дотле су Јован Сундечић и Душан Вуксан расправљали са пуно разумијевања о великим напорима и прегнућима Илариона Руварца и његових ученика у тешкој борби за утврђивање историјске истине.

Трећа етапа у историјском развоју овога часописа започиње 10. X 1947, када је основано Историјско друштво НР Црне Горе, које је обновило издавање часописа под новим именом **Историјски записи**, са већим бројем сарадника и са још ширим, југословенским обиљежјем. Часопис је излазио као орган Историјског друштва од почетка 1848. до краја 1952, када је ријешено да новоосновани Историјски институт НР Црне Горе „преузме сва права и обавезе часописа **Историјски записи** почев од 1. I 1953. на даље, те да се убудуће води као орган овог Института“. Све до 1953. часопис је излазио на Цетињу, а од тада излази у Титограду, гдје је пресељен Институт.

У новој социјалистичкој Југославији створени су нови, повољни услови за успјешан научноистраживачки рад у свима нашим републикама и покрајинама. У свима нашим културним центрима основане су нове научне установе или су обновљене и оспособљене за рад раније установе. Осим тога, омогућен је истраживачки рад и у иностраним историјским архивима, библиотекама, музејима и институтима, у којима се чува изворна грађа и за историју југословенских народа. С разлогом је речено:

„Проучавањем историје Црне Горе тебало је да се расвијетле и утицаји и везе које је она имала са свим југословенским народима, да се објасни успостављање и развијање тих веза у разним видовима и под врло различитим историјским околностима. Програм часописа је садржавао и задатак објављивања грађе и радова на теме Народноослободилачке борбе. Једном ријечју, изражавала се потреба да 'Историјски записи' на свој начин остварују услове за писање научног дјела о прошлости Црне Горе“. ¹¹

У току ових етапа часопис се успјешно развијао од почетних, ужих црногорских оквира на све ширим и далекосежнијим југословенским позицијама, проширујући постепено своју тематику, са све већим бројем са-

¹¹ Ђ. Пејовић, „Историјски записи (1948–1966)“, Историјски записи, XXIV, 3, 1967, 425–426.

радника не само са наших југословенских простора него и из иностранства.

У овом нашем раду ми ћемо писање овога часописа допунити и проширити и са подацима из других историјских извора, нарочито из оновремених новина, листова и часописа, и из старије, данас већином тешко приступачне литературе, да би се могло свестраније сагледати и објективније оцијенити југословенско обиљежје **Записа** и **Историјских записа**, за све вријеме њиховог излажења и развоја.

II. О везама Црне Горе са Боком. – Ове везе давнашњег су датума и датирају још из прве деценије XIX стољећа. Тежње за успостављањем непосреднијих веза дошле су први пут до пунога изражаја на Народној скупштини у Доброти 10. XI 1813. На овој скупштини, коју је у споразуму са бокелским првацима сазвао владика Петар I Петровић, представници Црне Горе и Боке заклетвом су се обавезали да ће ове двије пограничне земље једна другој „бити вјерне и свагда и у сваком случају остати уједно састављене“.¹² Тада је формирана заједничка Црногорско-бокелска централна комисија, са сједиштем прво у Доброти, а затим у Котору. То је био први покушај уједињења Црне Горе и Боке у једну цјелину. Иако краткога трајања, овај први покушај има свој историјски значај.

У почетку четрдесетосмашке револуције Бокелји и Дубровчани нису били јединствени, него подијељени у два противничка табора: једни су били оријентисани према Хрватској, којој је стајао на челу бан Јосип Јелачић, а други према Млетачкој Републици, којом су за вријеме револуције руководили Данијело Манини и Шибенчанин Никола Томазео, који су покушавали 1848. да развију акцију у Далмацији, нарочито у Дубровнику и Боки, и да прошире млетачке границе све до Црне Горе. Дознавши од својих повјерљивих људи конкретне појединости о овој акцији, Његош је са Цетиња 20. V 1848. упутио један проглас Бокелјима и Дубровчанима, са јасним алузијама на млетачке аспирације, али не спомињући имена иницијатора ове акције:

„Чујемо да у овоме преврату ствари у свијету и до вас доходе некакви позиви и ласкања од тубинаца. И то знам да се ваше скупштине на различите партије дробе,¹³ ради тога и ми, како вама најближа браћа и највећи доброжелатељи на свијету, шаљемо вам ово објављеније којим вам чисто дајемо на знање. Прво, молимо вас, како нашу браћу, да све друге намјереније и позиве одбаците на страну, а да будете срцем и душом привржени својој народности и сасвијем вјерни и послушни Јелачићу, свому јединоплеменому бану од Троједне Краљевине (. . .) Друго, ако пак, сачувај Боже, покажете се невјерни својему бану и примите се тубина, а своје добро одбаците, знадите чисто, ми ћемо постати ваши заклетни непријатељи, с нама ће се многи ваљастии јунан од та два окружја здружити и крв ће се издај-

¹² Р. Šerović, „Boka Kotorska“, povijest, Enciklopedija Jugoslavije, I, 656–657.

¹³ Међу Бокелјима и Дубровчанима формирала су се у току 1848. три табора: црногорски, аустријски и млетачки.

ническа немилице пролити (. . .) Треће, у случају нападанија каквога непријатеља на вас, ми смо у сваки час готиви вама на помоћ притећи и за вашу слободу уједно нашу крв пролити.“¹⁴

Овај је Његошев проглас – према сачуваним подацима – оставио дубок утисак на Дубровчане, али се у једном дијелу Бокеља и послвије овога прогласа још увијек осјећало извјесно промлетачко расположење. Обавијештен о томе од својих повјерљивих људи, Његош је још истога мјесеца упутио још један проглас, у коме је поручио Бокељима:

„Бока је и Црна Гора тако спојена као душа и тијело, један народ и дух, један обичај и језик, и један без другога не може ни живјети ни умријети, и зато вас ја у срцу не разликујем од Црногораца, и готов сам вазда зло и добро дијелити. Али ја данас не видим да вам је икаква невоља но права ваша обијест. Зато вас отечески совјетујем да се ви те обијести прођете (. . .) Ако ли пак не шћесте послушати, знадите да ћу вам ја – с дозвољењем аустријске владе – с мојим Црногорцима назвати добро јутро и да ћу вам грби но Турчин бити, а ви знате да се ја не шалим.“¹⁵

Међутим, и поред ових јасних и недвосмислених прогласа, објављених истовремено и на српскохрватском и на италијанском, Његошу се у Бечу није вјеровало, јер су га аустријске власти у Далмацији сумњичиле да је у дослуху са Млетачком Републиком, поименце са Николом Томазеом, с којим је раније сарађивао.¹⁶ У писму са Цетиња од 1. VI 1848, упућеном Едварду Гријеу, окружном капетану у Котору, Његош је покушао да се брани од тих сумњичења:

„Ја мислим да Ви оно објавленије нећете бити добро разумјели, јербо се у њему грози оној партији у Боки и Дубровнику која би хтјела отступити испод круне ћегарске. Напротив, ја сам мислио да ће речено објавленије Вама пријатно бити . . .“¹⁷

Ова децидирана Његошева изјава ипак није била довољна да обе снажи сумњичења. Ма шта он говорио и писао, њему се у Бечу није вјеровало. Међутим, врење у Боки трајало је и даље и узимало све шире размјере. Стога је иницијативом которског начелника Мате Нетовића и будванског Драге Иваниша сазвана Народна скупштина, која је одржана на Прчању 13. VI 1848. Ту се састало и вијећало око 400 представника свих опћина из Боке. Главна тема био је договор о сједињењу Боке са Троједном Краљевином. На овој скупштини је једногласно одлучено да се одговори и на Његошев проглас од 20. V 1848. и на поруке Хрватског сабора. У одговору Његошу, датираном на Прчању 13. VI 1848, каже се између осталог:

14 „Историски записи“, Цетиње, I, 12–13, 1948. Исти овај проглас преведен је одмах и на италијански и објављен у далматинским листовима: *Rinvembranze della settimana* (Дубровник), 103, 17. VI 1848. *Gazzetta di Zara*, 49, 20. VI 1848.

15 Вук Врчевић, „Живот П. П. Његоша, владике црногорскога“, Нови Сад 1914, 235.

16 К. Милутиновић, „Његош и Томазео“, Зборник историје књижевности САНУ, V, 35–69, 1966. Исти, „Njegoš u borbi za Dalmaciju. 1848“, Задарска ревија, XIII, 1, 1–18, 1864.

17 П. П. Његош, „Писма III“, Београд 1955, 385–386.

„У колико обећавате руку помоћи противу сваког иностраног нападенија, ми Вам зато благодаримо на име свега народа (. . .) Нама ће бити та потреба свагда братински прискочити . . .“ 18

Са исте скупштине, под истим датумом, упућен је и одговор Хрватском сабору, само још исцрпнији и конкретнији. Док се у првом одговору спомиње само „славеносербски народ“ – у овом другом говори се и о југословенском:

„Без сумње, кад би настојећи догађаји до тога корачили да би се државе славеносрпске, тојест југославенске, у једно сајединила, под штитом ћесарским, без уплива никакве туђе народности, као на примјер талијанске, мађарске, њемачке и тако даље, без сумње Бона Которска противна неће бити да се жеља Ваша испуни што се саједињења нашега тиче.“ 19

У истом одговору бокелска Народна скупштина не говори о будућој југословенској држави него о државама, по свој прилици претпостављајући могућност да би се уједињење југословенских земаља и покрајина извршило на основама федерације или конфедерације:

„Кад свака југославенска држава правилним путем постане самостална без туђег уплива, кад се збуди оно што сви желимо, тојест основа славенског царства под царским штитом, кад најпосле једнака права буду слободна међу реченим државама уговорена и постављена, окружије бококоторско од своје стране радосно ће себе у том савезу приписати.“ 20

Док се у овим одговорима из тактичких разлога спомиње „царски штит“ – дотле се у донесеној резолуцији, која је такође прихваћена једногласно, ти аустројски оквири уопће и не спомињу.²¹ Приказујући ток и закључке ове прчањске скупштине, Нико Луковић је с разлогом истакао:

„Ова скупштина, како се види из објављених докумената – једна од најлепших страница националне историје Бокне Которске, служи на част Прчању, у чијој се средини одржала. Ово је заиста била величанствена народна манифестација, у којој је први пут у Далмацији дошла до изражаја југословенска државна мисао. Ту се истиче идеја о конфедеративном уређењу Аустрије, у којој ће Југословени водити главну ријеч.“²²

Поводом 20-годишњице устанка и Народне револуције, иницијативом Нина Луковића и Игњатија Злоковића, на згради фрањевачког самостана на Прчању постављена је спомен-плоча с овим натписом: **„13. VI 1848. Овдје је вијећала Народна скупштина Бокнеља, која је мисао о уједињењу Јужних Словена оставила у аманет потомцима“.**

О револуционарним збивањима у Боки и Црној Гори 1849. објављено је у **Записима и Историјским записима** неколико чланака, од ко-

18 Н. Луковић, „Прчањ, историјски приказ“, Котор 1937, 96. Цитирано према данашњем правопису.

19 Ibid. 97.

20 Ibid. 98.

21 Архив опћине перашке, без сигнатуре. Ову је резолуцију објавила нетачно и тенденциозно *Gazzetta di Zara* од 1. VII 1848. Аутентичан текст донио је Н. Луковић, *ibid.* 101.

22 Н. Луковић, *ibid.* 102.

јих спомињемо само најкарактеристичније: Вида Латковића,²³ Јагоша Јовановића,²⁴ Богумила Храбака,²⁵ и Хенрика Батовског.²⁶

О Бокелском устанку 1869. постоје у историјској науци разне контроверзе, које стоје међу собом у дијаметралној супротности. У њемачкој и мађарској грађанској историографији овај устанак народних маса у Боки посматрао се, углавном, кроз призму званичних извјештаја тадашње аустроугарске дипломатије, која је цијели покрет прогласила за посљедицу југословенске агитације, панславистичке пропаганде и – руских рубаља!!! Овакво неправилно и ненаучно тумачење Бокелског устанка није се могло прихватити, и морало се подврћи критичкој анализи и ригорозној ревизији. Ми смо у нашој расправи **Бокелски устанак и Вагнерова афера**²⁷ покушали – на основу самих званичних извјештаја аустројских дипломатских представника из балканских држава, с једне стране, и на темељу повјерљивих директива бечког Министарства иностраних дела, с друге стране – да реконструирамо политичке ставове аустроугарске дипломатије у свима фазама његовог развоја и трајања.

Бокелски устанак имао је најснажнијега одјек у сусједној Далмацији. Вјешање бокелских родољуба на сред Котора, према наређењу далматинског царског намјесника генерала Вагнера, изазвала су огорчење широм југословенских земаља и покрајина. Главни дописник новосадске **Заставе** о догађајима у Боки био је Лазар Томановић, рођени Бокел, тада студент права у Пешти, потоњи истакнути црногорски политичар и државник.²⁸ Он је не само будно пратио писање цјелокупне тадашње далматинске штампе него је и долазио у непосредан контакт са својим земљацима и дознавао стално од њих нове и непознате појединости о догађајима у Боки. Велика већина дописа и чланака из **Задра**, објављених у **Застави** (1969), потиче из његовог пера. Томановић је писао:

„Ако је свачија душа човечанска ужасом одбегавала и од саме помисли на вешала што их беше подигао Митхад-паша у Рушчуку, Осман у Сарајеву и Омер-паша у Канеји, што да чини србска душа кад погледа на вешала што их подиже барон Вагнер, оличени и Митхад и Омер и Осман-паша, на сред Котора! . . .“²⁹

23 В. Латковић, „Нешто о Његошу и Бокелима 1848“, Записи, XIX, 6, 1938.

24 Ј. Јовановић, „Црна Гора у револуционарној 1848. години“, Историјски записи, I, 1–2, 1948.

25 Б. Храбак, „Три вести о Црногорцима у 1848. години у цариградској француској штампи“, Историјски записи, X, 2, 1954.

26 Х. Батовски, „Један прилог питању: Његош и 1848“, Историјски записи, XX, 4, 1965.

27 „Историјски записи“, 1–2, 1959, 17–64.

28 Н. Милутиновић, „О политичком линиу Лазара Томановића“, Историјски записи, XXXIII, 3–4, 1976, 493–519.

29 „Историјски записи“, 1–2, 1959, 45. За дубље сагледавање Томановићевог политичког лина од посебног је значаја његово писмо из Херцег-Новог од 6. III 1926, у којем преко Марка Малетина поручује војвођанским Србима: „Ви тамо у Подунављу тешко гријешите идентифицирајући Српство са Православљем. Није ли Доситије до Његоша сматрао

Крваво угушивање Бокелског устанка снажно је одјекнуло не само у југословенској и иностраној штампи него и на пленарним сједницама Аустријског парламента у Бечу (Reichsrat). На приједлог опозиционог посланика др Куранде адресни одбор парламента позвао је Стефана Митрова Љубишу, народног посланика Боке Которске у Далматинском сабору и у Аустријском парламенту, да каже своју ријеч о Бокелском устанку, да би се цијела ствар „темељно испитала и непристрасно просудила“. Љубиша је говорио у два наврата и изнио обиље нових детаља и непознатих појединости о страхотама Вагнерових казнених експедиција у Боки. У свом другом говору Љубиша је констатовао ове поражавајуће чињенице:

„Било је опљачкано и изгорено 14 села и многе куће самице, гдје није било живе душе, данле без стратегичне нужде. Било је опљачкано и порушено 27 цркви, изгорена 3 манастира, разорено 4 парохијалне куће и свето посуђе продавало се са светским покућством на будванским и которским улицама. Тела убијених била су ископана после 10 и 14 дана, раздерана од паса и трулила. Двије тисуће дјече, жена и стараца, гладно и голо, јадикнује и данас на студеном пепелу својих огорјелина. Тада се могло брзојавити: 'Ред влада у Боки Которској!'“ 30

Дописници великих иностраних листова, који су редовно присуствовали свима пленарним сједницама Аустријског парламента, обавјестили су о свима овим догађајима велику интернационалну штампу, која је данима оштро нападала не само Вагнерову солдатеску него и читав режим у Хабсбуршкој Монархији. Име Стефана Митрова Љубише постало је познато у Европи. 31

Нове податке и непознате појединости о Бокелском устанку објавили су у **Историјским записима** још Ђуро Суботић³², Јосип Берош³³ и Игњатије Злоковић.³⁴ У историјској литератури једни називају овај устанак Бокелски, а други Кривошијски. Устанак је бунуо у Кривошијама, али је заталасао и остале крајеве Боке. Мислимо да је први наслов прикладнији и обухватнији.

О побуни морнара у Боки пред крај првог свјетског рата (1918) постоји већ прилично богата литература, писана или у виду сјећања самих учесника, или од историчара који су освјетљавали овај значајан догађај из

и наше Католине и Муслимане као Србе исто као Православне? А Ви сада ћерате их из Бранкова кола (. . .) Молим Вас размислите, зашто ћемо питати, ко у шта вјерује? А шта ћемо с онима, који ни у што не вјерују? Данле оставимо вјеру и поштујмо свачију, па и безвјернике!“ (Рукописно одељење Матице српске, инв. бр. 7717).

30 „Zatočnik“, Сисак, 12. II 1870.

31 К. Милутиновић, „Политички лик Стефана Митрова Љубише“, Бока, 6–7, Херцег-Нови 1975, 7–75.

32 Ђ. Суботић, „Црна Гора и кривошијски устанак 1869“, Историјски записи, XXVI, 4, 1969.

33 Ј. Берош, „Vagnerova administracija i krivošijski ustanak 1869“. Ibid.

34 И. Злоковић, „Из другог кривошијског устанка“, Историјски записи, XIII, 1–2, 1957.

историјске перспективе. У **Историјским записима** објављен је о овој теми низ текстова, међу којима се истичу они Игњатија Злоковића,³⁵ Динка Форетића,³⁶ Јована Р. Бојовића,³⁷ Бернарда Стулија,³⁸ и Хамдије Капиџића.³⁹

Могао би се у овом прегледу радова са бокелском тематиком, објављених у току шест деценија на странцима **Записа** и **Историјских записа**, навести још низ радова који би заслужили да се такође бар спомену, али мислимо да се већ из ових кратких осврта даје јасно сагледати да се кроз овај часопис провлачи као црвена нит југословенска мисао, која је долазила до пунога изражаја и у третирању бокелске тематике, јер је Бока нераздвојно повезивала не само Црну Гору и Боку него истовремено и крчила путеве ка широј југословенској заједници.

III. О везама са Далмацијом. – Везе између Црне Горе и Далмације у Његошево доба биле су више илегалне, преко повјерљивих људи, него легалне. Иако је био у пријатељским односима са капетаном Фридрихом Орешковићем,⁴⁰ ађутантом далматинског намјесника генерала Венцела Фетера фон Лиленберга, и премда се годинама састајао и дописивао са которским окружним капетанима Габриелом Ивачићем и Едвардом Гријеом, Његошу се од почетка није вјеровало. То је дошло до пунога изражаја већ 1833, када се вратио из Русије, гдје је свечано устоличен за црногорског владику, у присуству цара Николаја I и највиших великодостојника. Том приликом вршене су велике припреме широм Далмације да се он свечано дочека. Међутим, Намјесништво је забранило сваки дочек и све манифестације.⁴¹ Ни доцније Његошу се није дозвољавало да држи богослужења и проповиједи у православним црквама у Боки, да не би долазио у непосредан контакт са народом. У очима царског намјесника и његових подручних органа у Далмацији и Боки Његош је био „политички сумњив“.

35 И. Злоковић, „Из морнарске побуне у Боки Которској 1918“, Историјски записи, IX, 1, 1953.

36 Д. Форетић, „Неколико докумената о побуни морнара у Боки Которској 1918“, Историјски записи, X, 2, 1954.

37 Ј. Бојовић, „Једно сјећање на устанак морнара у Боки Которској 1918“, Историјски записи, XXV, 1, 1968.

38 Б. Стули, „Устанак морнара у Боки Которској 1918“, Историјски записи, XXV, 1, 1968.

39 Х. Капиџић, „Прилог историји морнарске побуне у Боки Которској почетком фебруара 1918“, Историјски записи, XV, 1, 1959.

40 Д. Вуксан, „Владина Раде, Вук и капетан Орешковић“, Записи, XIV, 6, 1935, 321–327.

41 Љ. Влачић, „Забрана свечаног дочека Његоша у Далмацији на повратку из Русије са посвећења за епископа“, Записи, VI, 6, 1936.

Према извјесним индицијама судећи, Његошу се ни у Русији, у конзервативним круговима око двора, није потпуно вјеровало, иако је он добијао сталну руску новчану помоћ и одликовања. То се даје између редова наслутити из повјерљивих извјештаја Јеремије Гагића, рускога конзула у Дубровнику. Иако се није у потпуности слагао са Његошевим политичким увјерењима, Гагић му је био искрено наклоњен и у својим повјерљивим извјештајима руској влади покушао је да га брани од евентуалних сумњичења. Тако, између осталог, Гагић у свом повјерљивом извјештају, датираном у Дубровнику 30. I 1848, покушава да брани Његоша овим аргументима:

„У Дубровнику су се појавили црногорски прогласи, којим се позивљу становници дубровачке области, а по имену Конављани, да је дошло вријеме, да се Словени уједине, да ослободе словенске области од аустријског угњетавања, и да Словени постану независни (. . .) Овај акт, који има карактер правога бунења и који пријети ономе крају потпуним разором, по моме мњењу не може бити црногорског поријекла, него какве тајне завјере зломислилаца.“ 42

Намеће се питање: На кога алудира Гагић под „зломислиоцима“? Да ли, можда, на Данила Манинија и Николу Томазеа, вође Млетачке Републике, и њихове прогласе Дубровчанима и Бокељима? Или, можда, на италијанске карбонаре, који су такође маштали о Великој Италији, у коју су укључивали и Далмацију? Или, можда, на некога трећега? Гагићеве алузије у овом тексту нису довољно јасне, тако да се на постављена питања не може конкретно одговорити, бар не на основу досад пронађених историјских извора.

Иако никада није живио – осим у пролазу, успут – у Далмацији, Његош је у току свога живота упознао многе Далматинце из оба противничка тора, водио са њима разговоре и стекао богата искуства о људима, струјањима и приликама у Далмацији, о чему има аутентичних података у његовој дугогодишњој преписци, коју је стицајем околности водио и са пријатељима и са противницима. У једном свом карактеристичном писму са Цетиња 6. I 1849, Његош овако карикира талијанаше:

„Нас лацмани називају ајудцима, али је поштеније име благородног ајдука, но њиово срамно ропство, јер ми иламо се чим поносити, а они јадни, немају ни имена од народа, већ мисле да је Млечић прва звијезда у свијету, а крилати лав најмудрије створење. Не чује се наша лијепа поздравка: добро јутро и помози бог, но бу ђорно, бу ђорно шјор!“ 43

Има у Његошевој преписци и противурјечности, које су неизбијегне и разумљиве ако се разликују његове оцјене о људима и догађајима из ране младости, када је постао владар Црне Горе, и из зрелих година, када је стекао богата искуства и реалније и критичније гледао на политичке проблеме и сукобе у свијету.

42 Л. Томановић, „П. П. Његош као владалац“, Цетиње 1896, 167.

43 П. П. Његош, „Писма“, III, 501.

Повлачећи паралелу између Дубровника и Црне Горе, Милорад Медаковић, некадашњи Његошев секретар, ставио је Црну Гору изнад Дубровачке Републике:

„Беше негда и Дубровачка Република, али се и она не могла равнати са Црном Гором. Дубровачка Република удвараше се сваком, па и митијаше силне, да јој оставе и поштеде живот. – Владици је био мио Дубровник, по његовом дивном положају а и по успомени старине, те му је саставио стих, којег често понављаше: 'Дубровниче, прелиепи граде! Дубровниче, свачи подложниче!' Црногорци не умијеваху, како Дубровчани, да се ином увлаче, већ све на крвави нож, па како им Бог и срећа даде.“ 44

Овако постављајући проблем, Медаковић је очевидно изгубио из вида чињеницу да без дипломатског лавирања и тактизирања између великих сила сама Дубровачка Република не би могла тако дуго да одржи своју независност и самосталност у ондашњим неповољним политичким условима.

С овим далматинска проблематика, обрађивана на страницама **Записа и Историјских записа**, није исцрпена. Она ће исто тако бити третирана и у вези са односима између Црне Горе и Србије, Војводине и Хрватске. Те везе тако многоструко испреплетане да их је немогуће сразмјерно расподијелити и сврстати у одговарајућа поглавља. Зато ће о тим међусобним везама и односима бити ријечи и у слиједећим поглављима.

IV. О везама са Србијом. – Службена, уставобранитељска Србија у току револуције 1848–1849. године није испунила оне наде које су остали Јужни Словени у њу полагали. Када је избио устанак у Војводини, уставобранитељски вођи били су стављени пред тешку дилему: Да ли треба потпомагати војвођанске устанике или задржати неутралан став? Мишљења међу њима била су подијељена. Тома Вучић–Перишић, чији погледи никада нису прелазили границе мале Србије, био је одлучно против да „отечествени синови“ иду „преко баре“. Међутим, Илија Гарашанин, знатно шири и национално свјеснији, успио је да сломи Вучићев отпор и послао је неколико хиљада србијанских добровољаца, под војводом Стеваном Книћанином, у помоћ војвођанским устаницима. Његош, који је са Цетиња будно пратио све што се у тим значајним данима догађало у југословенским земљама, одликовао је Книћанина високим орденом Милоша Обилица.

Дирнут овим признањем, Книћанин је писао Његошу:

„Драгоцјени лик обесмрћеног Обилица, којим би се само витезови Душанови и соколови Караборђиви достојно поносити могли, зато сам јединствено на моја прса придјети усудио се, што си ми га Ти, Врховни Чувару слободе српске из кршева црногорски, као из гњезда и ројишта витезова српски по отеческој твојој и мени љубави поклонити изволио. Ако сам, пак, ја страдајућој у Угарској браћи Србима у невољи њиној по нешто помогао,

44 М. Медаковић, „П. П. Његош, последњи владајући владина црногорски“, Нови Сад 1882, 27–28.

тим сам, о Свети Владино, – истину ти исповједити морам – велики онај дуг мој, којим непрестано народу мом србском дугујем, помало исплаћивати започео.“ 45

У Београду је још 1844, са Гарашаниновим прећутним знањем, основан илегалан Демократко-панславистички клуб, који је имао не само протутурске него истовремено и протуаустријске тенденције. Према повјерљивим извјештајима аустријског конзула Мајерхофера из Београда, тај је клуб састављао, илегално штампао и растурао „илирско-панславистичке прогласе“, у којима се пропагирала идеја једне велике јужнословенске државе, у коју треба да уђу: Србија, Бугарска, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Далмација, Хрватска, Славонија, Срем и „јужна Угарска“, односно Војводина“. 46 У једноме од тих извјештаја Мајерхофер спомиње као најактивније чланове тога клуба: Уроша Боришева из Титела, Павла Чавловића из Загреба, Стеву Хркаловића из Лике и Матију Бана из Дубровника. Знајући за Банове везе с истакнутим народним првацима у тим крајевима, Гарашанин је њему повјерио у априлу 1848. одговорну политичку мисију да лично оде и ступи у директан контакт са тамошњим првацима. Била је то прва дипломатска мисија уставобранитељске Србије у југословенским земљама. 47

Матија Бан износи, у необјављеној биографији свога брата Ђуре, између осталог, и то да је у априлу 1848. ишао митрополиту Јосифу Рајачићу у Сремске Карловце и бану Јосипу Јелачићу у Загреб, „са посланством да уговори српско-хрватски савез“. Јован Радонић мисли да су под утјецајем прогласа и агитације Матије Бана „чак и општине Шајкашког батаљона, удаљеније него сремске од Хрватске, прихватиле идеју заједничке акције с Троједном Краљевином . . .“ 48

Обилазећи Далмацију, Матија Бан је затекао у Задру тешку атмосферу, презасићену електрицитетом: већ је била формирана народна гарда за случај млетачког напада на град, чије је становништво било подијељено у два противничка табора, у анексионисте и аутономаше. За вријеме свога боравка у Задру Бан је написао, штампао и разаслао проглас **Шта треба Далмацији?** На крају прогласа се каже:

„Питање је још како ће Далмација постојати? (. . .) Оканимо се, дакле, те мисли да би Далмација могла сама о себи бити; то само они могу мислити који ни за један парст даље од својега носа не виде; људи који знају и мало шта треба за једну државу морају се тому смијати (. . .) Дакле, велика будућност далматинска стоји само у савезу са Хрватском . . .“ 49

45 Д. Вуксан, „Два писма Матије Бана владици Раду“, Зборник у част Богдана поповића, Београд 1929, 138.

46 Ф. Шишић, „Jugoslovenska misao“, Београд 1937, 98–100.

47 К. Милутиновић, „Гарашанинови повереници у Далмацији“, Историјски гласник 1–2, Београд 1974, 121–132.

48 Ј. Радонић, „Аутобиографија патријарха Јосифа Рајачића“, Београд 1951, 34.

49 „Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848–1849.“ Београд 1952, 136–137.

Његош је био један од оних родољуба који су у почетку вјеровали у позитивне резултате сарадње југословенских народа у току знамените 1848–1849. године. Ова сарадња дошла је до изражаја, између осталог, и у преписци Његоша и хрватског бана Јосипа Јелачића. Према истраживањима Душана Вуксана, „иницијатива је потекла од Његоша, који је Јелачићу писмом од вјероватно 6. X 1848. понудио помоћ у људима“. Истога дана је Његош писао тршћанском трговцу Вуковићу: „Ако би наша браћа Хрвати кћели кога од Црногораца звати у помоћ, требаће бродова из Сењске Ријеке за њих одпратити, да Црногорце превезу и требаће некога назначити у Ријеци, ко ће Црногорце управити куд следује и о њиховим потребностима промишљати“. Преписка Његош–Јелачић вођена је од 6. X 1848. до 3. VI 1849. Било је свега шест писама: три Његошева и три Јелачићева. У којој је мјери Његош у почетку имао илузија можда најрјечитије показује његово писмо од 20. XII 1848, у коме пише Јелачићу између осталог:

„Свакому се напредку Твојему радујем како собственоме своме, јербо је твој напредан народан, а то се зна и мој како Твојега собрата (. . .) Трудно ли је Твоје свето званије, но величествено и дивно. Тебе је тајна судбина на челу Јужних Славјана поставила (. . .) Сваки родољубац, цијели народ наш у Тебе је очима упро и к Теби руке пружио како Небом послатоме Месији.“ 50

Међутим, на ову славопојку „Месија“ је 1. IV 1849. одговорио Његошу са висине, пребацујући му због револуционарног врења у Боки Которској:

„Велине ме бриге тару и к тегобам војевања сваки дан доходе нова заплетања (. . .) Међу ове спадају и нереди, који се у Боки Которској догађају (. . .) У име љубави народа нашег Вас, дакле, молим да што је у Вашим силама настојите препријечити прелаз Ваших људи с намјерењем непријатељским у Боку.“ 51

Према истраживањима Душана Вуксана, „Владину је љуто заболело ово писмо. Он се надао да ће Јелачић ујединити све Јужне Славене у аустријској царевини . . .“ 52 У свом писму од 3. VI 1849. Његош је одговорио Јелачићу овом поноситом поруком:

„Што се пак тиче уплива мојега братскога совјета на Бокеље, он је, истина, доста јак, и ја сам готов у свано доба на ползу собратску употријебити, него у том случају ако се Бокељима учини олакшица, сходна њиховом биједном стању; онда чисто се уздам, да ће једна моја ријеч сва комешања бокељска утаманити; ако ли сви несносни терети, од неко доба на Боку наметнути, остану Бокељима на врат, ја се у том послу не бих могао ни мијешати, јер бих поступио против сопствене части.“ 53

50 Д. Вуксан, „Veze vladike Rada s Hrvatima“, Šišićev zbornik, Загреб 1929, 513–514

51 Ibid. 515.

52 Ibid. 515.

53 Л. Томановић, „П. П. Његош као владалац“, 184.

У истом смислу и са истим аргументима писао је Његош и грофу Ф. С. Стадиону, аустријском министру унутрашњих послова.⁵⁴ Међутим, сва ова његова упозорења остала су узалудна.

Док је Његош у току 1848. године вјеровао у трајност уједињења Војводине и Србије, прокламованог на Мајској скупштини, и очекивао да ће тај политички догађај бити само прва етапа у историјском процесу уједињавања југословенских земаља – дотле је у току 1849. у све већој мјери постајао скептик. То своје предосјећање Његош је изразио у свом писму кнезу Александру од 14. IV 1849, у коме је рекао:

„Војводство на слабе гране стоји, па и да је сасвим ослобођено од Мађара, за Српство никаква напретка, како Срби за себе не војују него за туђина. Хвала Вашој Свјетлости и Вашој Србији до неба за благородна и велика Ваша пожертвованија. Куд би та срећа српска, мјесто Војводства да се онда на Босну окренуло. Данас би се у рунама имало оно што се не би могло лако изгубити.“⁵⁵

Овако постављајући проблем, Његош је изгубио из вида чињеницу да је Босна 1849. још била једна покрајина у саставу Турске Царевине, а да ће Балкански савез за ослобођење балканских народа бити формиран тек 1912, али да још ни тада неће доћи до ослобођења Босне, него тек 1918.

Његош постепено губи и посљедње своје илузије и у свом писму са Цетиња 23. IV 1849. пише Дубровчанину Меду Пуцићу са пуно горког разочарања:

„Ја сам се у почетку нешто надао, но данас видим да је засад југословенство идеална ријеч која само празнијем гласом лијепо звони. Што је Бановина (Троједна Краљевина) и Војводство? То су мртве историчке ријечи – друго ништа. Југословени силе своје не познају, па и заслуге своје не виде. Стога они себе и предају слијепо у безусловно ропство туђину.“⁵⁶

Међутим, неуспјех четрдесетосмашке револуције није обесхрабрио ни Србе ни Хрвате, није угушио мисао о југословенском уједињењу, него је представљао само једну пролазну кризу, која неће дуже потрајати. Послије промјене династије у Србији југословенски покрет је још неко вријеме под другом владом кнеза Милоша стагнирао, али је убрзо обновио своју акцију, опет иницијативом Матије Бана и његовог круга. Доласком на пријесто кнеза Михаила покрет је оживио и стекао подршку за даљи развој. У Београду је 1860. основан „Средишњи одбор за сједињење свију Југословена у нераздвојну, самосталну државу“. Одмах затим Средишњи одбор је иницирао и постепено организовао формирање пододбора у унутрашњости Србије.⁵⁷ У меморандуму од 19. IX 1860, који је

54 П. П. Његош, „Писма“, III, 409.

55 Л. Томановић, *op. cit.*, 175–176.

56 *Ibid.* 183.

57 Архив Историјског института у Београду, окружница Средишњег одбора, упућена из Београда 28. IX 1860. пододборима у унутрашњости Србије.

саставио Матија Бан и предао руском амбасадору Балабину у Бечу, изражена је жеља Срба, Хрвата и Бугара да се уједине у једну југословенску државу под заштитом Русије.⁵⁸

Од посебног је историјског значаја ова нова етапа у развоју српско-хрватских веза и односа за вријеме друге владавине кнеза Михаила. Главни иницијатори ове сарадње били су Матија Бан, „повјереник хрватски у Београду“, и Павао Чавловић, „повјереник србски у Загребу“.⁵⁹ Бану је било стављено у дужност да састави **Основе**, које ће послужити као програм за даљи рад на ослобођењу и уједињењу југословенских народа. У свом реферату Бан је овако забиљежио процедуру прихватања овог документа:

„То све узевши у призрење на једном састанку главних патриота у Загребу предложи сам следећује основе, које после дугог претресања бише једногласно примљени и проглашени као стални основи којих ће се Хрвати од сад држати, очекујући то исто и од стране Србства.“⁶⁰

Пада у очи да Бан није именовао „главне патриоте у Загребу“, који су се једногласно солидарисали с овим **Основама**? Можда су они сами изразили жељу да се њихова имена не спомињу? Можда су они имали посебних разлога да остану анонимни за јавност? У сваком случају, ове **Основе** представљају драгоцен историјски документ не само за њиховог аутора него истовремено и за чланове београдског „Средишњег одбора за сједињење свију Југословена у нераздвојну, самосталну државу“. Илустрације ради, цитираћемо овдје у скраћеном облику само главне тачке ових **Основа**:

„1) Усваја се система федеративна за све уобште Славјане који су још под страним игом. 2) Југославјани сачињаваће за себе опет једну федеративну државу, имајући на челу само једног врховног политичког поглавара (. . .) 4) Нод тога врховног поглавара, или краља, бити ће средоточни министријум, законодавно свеобште тијело, свеобшта власт војна и представништво на страни и са стране. 5) Остављајући сваком југославенском племену слободу изображавати масу народа својим особитим нарјечјем, за вишу књижевност и будућу обшту администрацију узимље се садашњи књижевни српскохрватски језик и кирилица. 6) Источна и западна црква бити ће савршено равне међу собом, али западна примиће језик и народне обреде источне. 7) Хрватски предјели јесу следећи: Хрватска и Славонија са припадајућом Војеном Границом, Истра са острвима, Крањска, Корутанска и славенска Штајерска, Далмација до ријене Цетине, а Босна до Врбаса. 8) Предјели србски јесу следејући: Нова и Стара Србија до Софије, Сјеверна Албанија са Црном Гором, Македонија славенска, Далмација с острвима од Цетине до Албаније, Босна од Врбаса до Дрине, Војводство србско са Сремом у његовим границама. 9) Све три гране установљавају међу со-

⁵⁸ Љ. Дурковић–Јакшић, „Прилог проучавању пропагандног рада за ослобођење и уједињење Југословена 1860–1862. године“, Историјски записи, Титоград, XXI, 1, 1964, 13–14.

⁵⁹ У једном списку „политички сумњивих лица“, састављеном за полицијски коме-саријат у Ријечи (1862), изричито се каже: „Чавловић Павао, из Волавља у Хрватској, 40 година. У непрестаном контакту са особама ултраславенским. Како се тврди он је шеф тајног комитета у Загребу“. (Rivista di studi fivmani, Anno IV. Nr. 1–2, 111, Roma 1957.).

⁶⁰ Љ. Дурковић–Јакшић, *op. cit.* 17.

бом савршену солидарност, како би заједно подржавале при ослобођењу сване између њих. 10) Сви остали предјели југословенски припадају Бугарима. 11) Свака од њих задржаће своје етнографично име, а сви скупа зваће се именом Југославена, а држава им именом Југославија.“ 61

Међутим, састављач ових **Основа**, Матија Бан, пропустио је да забиљежи како су политички представници осталих јужнословенских народа реагирали на овај његов пројекат? Тако, на примјер, искључено је да су Бугари пристали да „предјели србски“ допру чак „до Софије“. Исто тако, мало је вјероватно да би „Сјеверна Албанија са Црном Горим“ пристала да уђу у оквире „предјела србских“ без посебне аутономије. Или да би словеначке покрајине ушле у „хрватске предјеле“ без њихове аутономије. Сачуваних писаних извора, који би могли дати одговоре на ова питања, колико је нама познато, више нема, или до данас нису пронађени.

Активност „Средишњег одбора за сједињење свију Југословена“, којим је руководио Матија Бан, није дуже потрајала, јер је кнез Михаило био незадовољан његовим радом. Бан је био приморан да распусти ову организацију. У писму од 6. V 1862. он је обавестио кнеза Михаила: „Ваша воља испуњена. Одбор, агенције, курири, емиграција, све је разпуштено последњег априла (. . .) Ја сам поражен“. С разлогом је речено: „Било је професора, књижевника, свештеника, трговаца и др. Сви су били поражени“. 62 Међутим, кнежева љутња није дуго потрајала. Бан је и даље остао на свом одговорном положају шефа Пресбирора при Предсједништву владе кнежевине Србије.

О Бановим политичким акцијама и дипломатским мисијама постоје у историјској литератури контроверзне оцјене. Док је суд Војислава Ј. Вучковића потпуно негативан 63 – дотле Андрија Раденић указује на Банове сложене унутрашње противурјечности, али му у закључку ипак признаје да се у његовим прегнућима „огледају идеали поколења, назиру визије народа, предсказују дела будућности“. 64 По нашем мишљењу, овај Раденићев суд ближи је историјској истини.

О везама и односима Црне Горе и Србије објавили су **Записи и Историјски записи** велики број студија, расправа, чланака и прилога од научне вриједности, од којих ћемо овдје споменути само неке, који нам се чине најкарактеристичнијим: Новака Ражнатовића, 65 Николе Шкеро-

61 Ibid. 17.

62 Ibid. 33.

63 В. Ј. Вучковић, „Неуспела политичка акција Матије Бана 1860–1861“, Историјски часопис, IX–X 1959, 381–409.

64 А. Раденић, „Документација тајног национално-ослободилачког комитета у Београду 1860–1861“, Годишњак Музеја града Београда, XIV, 1967, 61–80.

65 Н. Ражнатовић, „Политички односи Црне Горе и Србије у XIX вијеку“, Историјски записи, LVII, 3–4, 1984.

вића,⁶⁶ Новице Ракочевића,⁶⁷ Радомана Јовановића,⁶⁸ Душана Вуксана,⁶⁹ Митра Ђуришића⁷⁰ и Дима Вујовића.⁷¹

V. О везама са Војводином. – Везе Црне Горе са Војводином давнашњег су датума. У епоси романтизма постојао је читав култ о слободарској Црној Гори, по којој – према народном предању – „никада није газила турска нога“. У доба Омладинског покрета 60-их година XIX вијека, познатог под именом Уједињене омладине српске, сви војвођански листови, часописи и календари били су пуни пјесама, у којима се велича и слави Црна Гора.⁷² Ми смо у двјема нашим расправама; објављеним у **Историјским записима**, на основу архиве Уједињене омладине српске и других историјских извора, покушали да допунимо ранија Снерлићева истраживања новим појединостима. Већ 1866, дакле исте године када је у Новом Саду одржана прва омладинска скупштина, основали су у Задру, тадашњем главном граду Далмације, ђаци средњих и стручних школа омладинску дружину „Првенца“, са задатком да је „главна цијел“ дружине да се ђачка омладина „науком напоје“, да чита књиге, листове и часописе, и да ради „у том смислу са приватним говорима и што тјешњим обштењем“, као што то сазнајемо из првог извјештаја управе „Првенца“ послатог главном омладинском одбору у Нови Сад. Најактивнији чланови „Првенца“ били су Бокељи и Црногорци.⁷³ Један од оснивача и први предсједник ове дружине био је Лазар Томановић, тада још ученик задарске гимназије, који је у својим занимљивим успоменама забиљежио и ову карактеристичну појединост о тадашњим српско-хрватским везама и односима:

„Нада сам почео по Приморју купити чланове Уједињене омладине српске, пошао сам код дра Миха Клаића, најугледнијег првана Народне странке.⁷⁴ Он се одма радо уписао и чланарину ми дао, па ме упитао, јесам ли гледао Милетићеву слику. Над сам му нијеч-

66 Н. Шнеровић, „Из односа Црне Горе и Србије“, Историјски записи, XII, 1–2, 1956.

67 Н. Ракочевић, „Односи Црне Горе и Србије 1903–1918“, Историјски записи, LVII, 3–4, 1984.

68 Р. Јовановић, „Црна Гора према предаји градова Србији 1867“, Историјски записи, XXVII, 1–2, 1970.

69 Д. Вуксан, „Црна Гора и Србија 1876“, Записи, IV, 4, 1929.

70 М. Ђуришић, „Борбени пут прве српске ескадриле употребљене у рату 1912–1902“, Историјски записи, XVII, 3, 1960.

71 Д. Вујовић, „Рад српске владе у емиграцији на уједињењу Црне Горе и Србије“, Историјски записи, XVII, 4, 1960.

72 Ј. Снерлић, „Омладина и њена књижевност (1848–1871), изучавање о националном и књижевном романтизму код Срба“, Београд 1966, 205–210.

73 К. Милутиновић, „Црна Гора и Приморје у Омладинском покрету“, Историјски записи, IX, 1, 1953, 1–46.

74 По Милану Прелогу, Клаић је „народни препородитељ Далмације“ и „један од најугледнијих и најсјајнијих југословенских државнина друге половине XIX века“. („Народна енциклопедија“, II, 300).

но одговорио, дигао се са писаћег стола, изнад ког висаше она велика слика Благовештенског сабора, па ми на њој показа Милетића и Суботића.“⁷⁵

На четвртој годишњој скупштини Уједињене омладине, у Кикинди, крајем августа 1869, изабрани су за чланове омладинског одбора на Цетињу Јован Сундечић и Спирос Ковачевић. Први је био познат као родољубиви пјесник, аутор неколико запажених збирки пјесама и сарадник многих листова и часописа, а други као истакнути омладинац, активан учесник на омладинским скупштинама. Сундечић и Ковачевић сматрали су да је неопходно потребно да се на Цетињу формира посебан омладински одбор, који ће руководити целокупном омладинском дјелатношћу у Црној Гори, па су позвали на сарадњу војводу Маша Врбицу и предложили га за предсједника одбора; он се тога примио. Није нам познато да ли су сачувани записници са сједница цетињског одбора, али из записника новосадског главног одбора видимо да је омладинска дјелатност на Цетињу успјешно напредовала. У записнику од 31. VIII 1870. забиљежена је ова приноса: „Пошто је члан Милан Јовановић изјавио да су Јован Сундечић и Спирос Ковачевић већим дјелом у години ван Цетиња, а Машо Врбица да је врло ријетко на Цетињу, бира се Милан Костић и додаје се споменутој тројници као одборник омладински“. Милан Костић (1840–1880), поријеклом Војвођанин, био је први ректор Препарандије и Богословије на Цетињу, писао је о школама и развоју школства у Црној Гори, и узимао живог учешћа у омладинској активности на Цетињу. Књижевник Милан Јовановић – Морски (1834–1896), такође поријеклом Војвођанин, био је исто тако неко вријеме са службом у Црној Гори и учествовао у Омладинском покрету.⁷⁶

Велики је пропуст што у архиви Уједињене омладине српске нису сачувани потпуни спискови свих омладинских чланова, сарадника и повјереника у Далмацији и Црној Гори. Сачуван је само један списак, али тај није потпун. Према том списку за чланове Омладинског одбора изабрани су: проф. Луко Зоре и конте Јозо Бона у Дубровнику; Митар Бјеладиновић, трговац у Рисну; Јефто Гојковић у Херцег-Новом; Шпиро Огњеновић и Нико Стефановић у Котору; Илија Рачета, градски начелник у Будви; Илија Скочић, трговац у Шибенику; Владимир Симић, предсједник општине у Обровцу; Александар Катић у Книну, Ђиро Жежељ, свештеник у Задру; Никола Јакшић у Опузену. Према нашим истраживањима, овдје недостају још Симо Поповић, књижевник и уредник **Гласа Црногорца** на Цетињу, Јово Накићеновић, секретар општине у Херцег-Новом, и Ристо Милић, омладински пјесник у Котору, један од главних организатора Омладинског покрета у Боки.

⁷⁵ Л. Томановић, „Милетићев утицај на Приморју (моја лична успомена)“, *Летопис МС*, 308, 3, 1926, 103–104.

⁷⁶ „Историјски записи“, IX, 1, 1953, 22–23.

Посљедња скупштина Уједињене омладине српске одржана је у Вршцу од 15. до 17. VIII 1871. За предсједника је прво изабран војвода Машо Врбица, али се он „из довољно познатих разлога“ није примио, послије чега је скупштина једногласно изабрала Васу Пелагића, који је био бурно поздрављен, али је одмах изјавио да се прима само под условом да други предсједава. Разлози одбијања од стране Врбице и Пелагићево условно прихватање били су познати цијелој скупштини, али се нису смјели јавно рећи: обојица изабраних били су страни држављани, и то Врбица активан војвода Црне Горе, а Пелагић – политички емигрант, који је био осуђен на 101 годину робије и једва изнио живу главу из турских томрука. Истина, Пелагић је сједио на предсједничком мјесту, али је скупштину водио потпредсједник Миша Димитријевић. Један од најзначајнијих приједлога, поднесених скупштини, био је Пелагићев да се упуту поздравни телеграм Светозару Милетићу у – Вацки затвор! Читава скупштина дочекала је овај приједлог бурним овацијама присутном ћутајском сужњу и одсутном вацком сужњу. Након тога је мађарски краљевски комесар Михаљ Ковач наредио да се скупштина закључи и гости разиђу.⁷⁷

Послије забране даље активности Уједињене омладине српске на територији Угарске (1871) рад се морао из Војводине пренијети у неку другу земљу. Избор није био тежак. У Србији је још трајао намјеснички режим, који није допуштао никакву слободоумнију дјелатност. Босна и Македонија стењале су у турском феудалном ропству. У Хрватској политичке прилике биле су такође неповољне, тако да је преостајала још само Црна Гора. Истина, режим књаза Николе није био нимало подесан да омогући услове за даљи опстанак Омладинског покрета, али у таквом историјском тренутку другог излаза није било. Јемство да ће се омладинска дјелатност на Цетињу бар толерирати пружало је учешће двију истакнутих личности у јавном животу Црне Горе: Маша Врбице и Симе Поповића. Поред њих двојице, иницијатори новоосноване Дружине за уједињење и ослобођење српско били су: Васа Пелагић, Лаза Костић, Миша Димитријевић, Милан Кујунџић–Абердар, Ђока Влајковић и Коста Угринић. Они су у Врбичиној кући на Цетињу донијели одлуку о конституисању дружине и саставили статуте у августу 1871. Према нашим истраживањима, конспиративни тон и карбонарски карактер статутима дао је, нема сумње, Пелагић; судећи по стилу, међутим, коначна редакција њиховог текста потиче из пера Мише Димитријевића. Дружина је имала илегалан карактер, са шифрама, конспиративном организацијом и завереничком структуром. Дружина је повезивала, на једном широком револуционарном плану, национално-ослободилачке снаге Црне Горе, Србије, Војводине, Босне, Херцеговине и Далмације и била у вези са бугарским емигрантским револуционарним.

⁷⁷ Ibid. 27–29.

комитетом у Букурешту и са румунским родољубима. Од свих дружина у Омладинском покрету, ова је несумњиво била најборбенија и најпрогресивнија.

У нераздвојној вези са овом темом стоји и наша расправа о боравку и дјелатности Васе Пелагића на Цетињу, у другој половини 1871. године.⁷⁸ Ту је он вршио важну и одговорну дужност управитеља свих школа на Цетињу и активно радио на оснивању и организовању омладинског покрета у Црној Гори. За вријеме свога боравка на Цетињу Пелагић је штампао и једну своју брошуру, **У аманет Србину и Српкињи**, која представља драгоцену свједочанство, које јасно показује да је он већ 1871. чврсто стајао на прогресивним позицијама лијевога крила Омладинског покрета и да је имао много додирних тачака са идејама Светозара Марковића. Већ на корицама његове брошуре стоји мото: „На нашој је страни сила времена, над којом нема силе. Вријеме обара све што је противу науке и напретка . . .“ Пелагић је оштро сагледао да кривица није само до спољашњег противника него и до унутрашњих: „У прилог и помоћ душманима нашим била је наша међусобна неслога, црно незнање, неспоразумљење, непознавање самих себе и слијепо подржавање туђинштини, од које заразе јоште и данас болујемо, јер још, најжалост, руковође државе и цркве на поњају, не раде и не понашају се онако како би одговарало потребама народним и начелима садање науке“. Пелагић посебно указује на „важност јавног удруживања и договарања“, јер се „без јавног збора и договора по духу овог вијена“ не може „ни замислити напредовати и усавршавати . . .“ На крају своје брошуре Пелагић апелује на све свијесне Српкиње и Црногорке да се у будућности у још већој мјери залажу и жртвују за све врсте „народног пословања“. Познавалац историје ослобођења и уједињења италијанских и америчких држава, знајући да су у тим ратовима активно учествовале и храбро гинуле и жене, Пелагић позива наше жене да се „сјете да су сестре њихове Италијанке и Американке својим пословањем, одважношћу и жртвовањем више учиниле за унапређење, ослобођење и уједињење Италије и Америке неголи и сами мушкарци“.⁷⁹

Ова Пелагићева брошура одштампана је у цетињској штампарији у 1500 примјерака и разаслана истакнутим члановима Уједињене омладине српске широм југословенских земаља и покрајина. Између осталог, Пелагић је послао 100 примјерака и Миши Димитријевићу, секретару главног омладинског одбора у Новом Саду, с молбом да их растури по Војводини. У архиви Омладинског покрета, који се налази у Рукописном

78 К. Милутиновић, „Васа Пелагић на Цетињу“, Историјски записи, VII, 1951, 10–12, 425–434.

79 Као што је познато, у црногорским ратовањима, бонелским, босанским и херцеговачким устанцима учествовале су и жене. Да ли је до тога дошло спонтано, из сопствене иницијативе, или можда и под утјецајем Пелагићеве брошуре, тешко је утврдити. Писаних извора о томе, колико је нама познато, нема или нису пронађени.

одјељењу Матице српске, сачувано је и једно његово интересантно писмо, датирано на Цетињу 8. XII 1871, из кога се види: прво, у којој је мјери Пелагић био активан члан Уједињене омладине српске; друго, какви су били неповољни услови за дјелатност покрета у Црној Гори тога доба; треће, да Пелагић није наилазио на довољно разумјевања ни код самога књаза Николе, којега у овом писму, истина, изричито не спомиње, али је јасно да се алузија о „великом газди“ односи на њега; четврто, да је Пелагић ово писмо написао баш посљедњег дана свога боравка на Цетињу, уочи самог одласка из Црне Горе, у коју се више није враћао.

Напуштајући заувјек Црну Гору, Пелагић је неминовно дошао до нових искустава и дубљих сазнања. Иако то у својој **Аутобиографији** није изричито рекао, Пелагић је – послје свога боравка на Цетињу – непосредно осјетио да постоје двије Црне Горе: званична, службена, официјелна књажевина Црна Гора књаза Николе Петровића и његових дворјана, министара, владике и великодостојника, с једне стране, и народна, демократска, слободарска Црна Гора Марка Миљанова и осталих јунака и хероја, с друге стране. Иако је на Цетињу проборавао свега неколико мјесеци, Пелагић је упознао и осјетио и једну и другу Црну Гору. Уколико је јаче мрзио и оштрије критиковао ову прву, утолико је дубље волио и више цијенио ову другу, праву Црну Гору.⁸⁰

Из овога се јасно види како је Пелагић био веза између Омладинског покрета у Војводини с истим покретом у Црној Гори и у осталим југословенским земљама и покрајинама. Неуморан путник, он је цијелога живота плански обилазио све наше крајеве, повезивао их међу собом, одржавао повјерљиве састанке, говорио на њима, успостављао непосредан контакт с народом, и свуда био „вјесник буре“, који је долазио у сукоб са чуварима постојећег поретка. О свему томе има драгоцених података у **Записима и Историјским записима**.

VI. О везама са Хрватском. – Иако је о овој тематици већ местично расправљано у ранијим поглављима, тамо гдје је то било неопходно потребно и у непосредној вези са тамо обрађиваним питањима, ова тематика је толико важна да заслужује да јој се посвети и посебно поглавље. Раније се претпостављало да ближе везе између Црне Горе и Хрватске датирају тек од четрдесетосмашке револуције. Међутим, новија истраживања су показала да ове везе, по свој прилици, започињу већ крајем 30-их година и да су њихови иницијатори браћа Антун, Иван и Матија Мажуранићи.⁸¹ Први податак о тим везама садржи Матијино писмо из Новог Винодола од 22. VII 1839, у коме јавља брату Антуну у Загреб између осталог: „Ја сам сад сванојано нананил појт у Црну Гору, да код

⁸⁰ „Историјски записи“, VII, 1951, 10–12, 434.

⁸¹ Љ. Дурновић – Јакшић, „О вези браће Мажуранић с Његошем“, Историјски записи, VII, 7–9, 1951, 353–359.

владике оружје примим“.⁸² Према досадашњим истраживањима, Матија овога пута није пошао у Црну Гору: „Највјероватније је да му је брат у одговору дао нове инструкције по питању рада на ослобођењу и кад да иде. По тим инструкцијама мора да је кренуо, место у Црну Гору, у Босну и да отуда дође у додир са Његошем“.⁸³

Од посебног је значаја путовање Људевита Гаја и Антуна Мажуранића у Далмацију и Црну Гору 1841. Иако нису путовали заједно, они су се успут састајали с истакнутим руским славистима И. И. Срезњевским, П. И. Прајсом и Н. И. Надеждином, који су путовали у друштву Вука Караџића. У монографији о Матици Хрватској, Таде Смичиклас је само узгред споменуо боравак Гаја и Антуна Мажуранића у Црној Гори.⁸⁴ Пада у очи да ниједан од њих није у својим успоменама забиљежио бављење на Цетињу. Они су морали имати и својих посебних разлога због којих су ћутке прешли преко ових сусрета и разговора.

За свестраније разумијевање веза и односа између Црне Горе и Хрватске од значаја је и преписка између Његоша и Станка Врза, уредника загребачког *Kola* и једнога од носилаца илирског покрета. Његоша су обрадовале похвале које је објавио Станко Враз у *Koju*, па му је захвалио писмом са Цетиња, од 20. X 1848, које није садржавало само конвенционалну захвалност на одатом признању, него и нешто много шире и обухватније:

„Усрдна ти хвала за дивни дар који си ми послао. Ко је удаљен од свјесних људи и од литературнога свијета, тога и мала ствар ограши, па јошт кад је дар братски.“⁸⁵

У истом писму Станко Враз се повјерава Његошу и изражава му своју стрепњу у крајњи исход четрдесетосмашке револуције и даљњи развој догађаја на судбоносној историјској прекретници:

„Хоће ли се наш народ свијету показати народом благодарним и достојним самосталности своје или ће вјечно обожавати туђе вериге, које им већ толико вијена препилише врат и сатријеше народност? Ја видим страшне погрешке. Мени се чини да се од правог циља далеко отступило. Боже дај да се варам. Ако се сада сагријеш, дуго ћемо тај гријех катјати . . .“

Под „правим циљем“ Његош је подразумејевао ослобођење југословенских народа од Аустрије. Међутим, Његош се ускоро увјерио да је имао сувише илузија да ће у догледно вријеме сазрети услови за остварење његовог планираног „правог циља“. Поводом извјештаја окружног

⁸² Ibid. 354.

⁸³ Ibid. 355. О својој политичкој мисији у Босни Матија Мажуранић опширно пише у својој књизи: „Pogled u Bosnu ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839–1840.“ Загреб 1842.

⁸⁴ Т. Смичиклас и Ф. Марковић, „Matica Hrvatska 1842–1892.“ Загреб 1892, 125.

⁸⁵ П. П. Његош, „Писма“, III, 397–398. – Павле Поповић, „Враз према Његошу“, у зборнику: „Цетиње и Црна Гора“, Београд 1927, 186.

капетана Едварда Гријеа да Његош намјерава да пошаље бану Јелачићу помоћ од 2000 Црногораца, царски намјесник барон Турски је у свом писму од 2. XI 1848. повјерљиво савјетовао Његошу да од планиране експедиције одустане, јер би тиме причинио – „не малу неприлику“. Писмом од 17. XI 1848. Његош му је мирно и достојанствено одговорио:

„Истина је да су Црногорци спремни да буду у помоћи својој браћи Хрватима, једно по једноплеменитости, а друго по њиховој природној наклоности војничке трудове сносити. Видећи ја да моја сабраћа Срби и Хрвати показују се најавно да правцем иду наклоњени к народности и к поретку, и мене је иста мисао одушевљавала која и Црногорце, ако устанак Срба и Хрватах не би била слијепа нека потстрека, која би на опште наше поруганије пред свијетом служила. Када би ово посљедње било, Боже ме сачувај од тога учестија . . .“ 86

Када је понудио бану Јелачићу оружану помоћ Црногораца, Његош то није чинио због Аустрије, него из осјећања солидарности Црногораца са Хрватима, војвођанским Србима и Србијанцима (Книћаниновим добровољцима) – у заједничкој борби против Кошутовог покушаја да на рачун Јужних Словена створи „Велику Мађарску од Карпата до Адрије“.

За свестраније сагледавање веза између Хрватске и Црне Горе од посебног су значаја писма бискупа Јосипа Јурја Штросмајера упућивана књазу Николи, која је пронашао у цетињском архиву Душан Вуксан и у наставцима објавио у **Записима**. Ова су писма двоструко интересантна: прво, због свестранијег познавања хрватско-црногорских веза и односа; друго, због дубљег разумијевања југословенске политике ових двију историјских личности, које су имале важну улогу у културној и политичкој прошлости наших народа. Карактеристично је да је бискуп сва своја писма књазу увијек потписивао – „Штросмајер владика“. До преписке између њих дошло је иницијативом књаза Николе, који се први обратио Штросмајеру једним писмом, које му је упутио преко свога секретара проте Јована Сундечића, познатог пјесника и поборника југословенског братства.

Колико је нама познато, ово прво писмо књаза Николе Штросмајеру до данас није објављено, али се из одговора види о чему се ради. У одговору, датираном у Ђакову 15. III 1865, Штросмајер прво захваљује књазу на његовом писму, а затим велича Црну Гору и Црногорце:

„Црна Гора, то старо уточиште слободе и независности, свима нам је земља свете наде и уфања, а дивно јуначтво Црногораца јемство, да и уобће му тако ренав здвојењу не здајамо. Гдје се за крст свети и слободу златну толике жртве захтјевају, ту се срце Божије од народа још отуђило није; ту прије или послје крв обилно прољевана, постати има сјеменом обћој слободи и обћему спасењу.“ 87

У истом писму Штросмајер јавља књазу Николи: „Врли наш Сундечић рече ми, да се хоће нешто више трошка за тискарну на Црној Гори у

86 П. П. Његош, *ibid.* 401–402. – Л. Томановић, *ibid.* 179.

87 Д. Вуксан, „Стара писма, Штросмајер књазу Николи“, *Записи*, XIII, 1935, 27–32.

ред поставити; за то сам му обећану у ту сврху помоћ одмах за двије године уручио, што чини двије хиљаде форинти". Ријеч је о штампарији, коју је још Његош на Цетињу подигао, а коју је књаз Никола проширио и модернизовао.⁸⁸

Одлукама Берлинског конгреса (1878) Црна Гора је добила не само признање државне независности него још и знатна територијална проширења, између осталог и у Приморју, гдје је било и доста становништва католичне вјере. Услед тога дошло је до живе преписке између књаза Николе и Штросмајера о установљењу самосталне бискупије у Бару и формирању католичког сјеменишта. У свом писму од 2. III 1879. Штросмајер је обавијестио књаза Николу о својој преписци са кардиналом Нином и цитирао овај пасус из његовог писма:

„Сад имам Твому господству јавити, да од стране апоштолске столице неима никакве потешкоће, да се жељи Кнежевој задовољи, само би се имало прије знати, што је Кнез вољан сваке године давати бискупу за његово живљење и за сјемениште, које би се на свани начин подићи имало, и за школе, које би се у разних мјестих диоцезе устројавале и уздржавале.“

Штросмајер је савјетовао Књазу да у своме одговору изрази жељу да му се „неки уплив у именовану барског бискупа дозволи, јер да је то у интересу и цркве и државе“. Штросмајер је одмах осјетио да су цитирани кардиналови захтјеви нереални, па је књазу Николи предложио ово компромисно рјешење:

„... ја би волио, да Ви, мој сјајни пријатељу, у споразумјевању са Вашим бискупом шаљете, дашто на Ваш трошак, Ваше младиће, који се свећеничком звању посвећују, у Рим нашем Светому Јери.⁸⁹ То је завод од папе Сикста V, који је био Херцеговац, родом по својих родитељи из Крушкице. Ту би могли ти младићи под управом учених и углабених нашинаца живјети и школе римске похаћати. То би зато волио, што би ти младићи под управом народних својих људи мање изгубили свог народног значаја и духа, него у пропаганди римској, гдје неима ни за лијек наших људи.“⁹⁰

Штросмајер је био одлучно против комбинација да се будући католички свештеници барске бискупије школују у скадарском сјеменишту, и то с овим образложењем:

„Могу Вам искрено рећи, да ми се то с два разлога у садањих околности не допада. Прво: не допада ми се посве правац језуита, особито на вашу народност; а друго: не би ми

⁸⁸ У истом писму Штросмајер спомиње и „о другому племенитому подхвату“, о коме му је Сундечич говорио, а „који би имао наравној храбрости и јунаштво Црногораца ону вјештину прискрбити, без које обично неима великога успјеха“, и додаје: „Ја у ту сврху шаљем једну хиљаду форината, радујућ се од срца да су ми околности ове жртве управо овај час могућим учиниле, што полег моје разсипности и хиљаду наших нужда и невоља на све стране често не бива“. Поред свег истраживања нисмо успјели да утврдимо о коме се „другому племенитому подхвату“ ради. У сваном случају, ова издашна дарежљивост показује велику Штросмајерову наклоност према Црној Гори и Црногорцима.

⁸⁹ В. Новак, „Zavod Svetog Jeronima u Rimu (Njegova uloga u budućoj jugosloven skoj kulturi)“, Nova Европа, Загреб, II, 4, 1921, 128–138.

⁹⁰ Д. Вуксан, „Стара писма, Штросмајер Књазу Николи“, Записи, ibid. 29.

драго било, да се клирици, намјењени бискупији барској, одхрањују у бискупији и мјесту турској власти подврженој.“ 91

Штросмајер је поновио своју жељу да би привремено – док се не створе потребни услови да се оснује ново сјемениште у Бару – требало слати богослове у Рим, – „у наш завод Светога Јере Илимскога“.

Борба око наименовања првога бискупа новоосноване барске бискупије потрајала је дуго, јер је било више кандидата, а Ватикан је био неодлучан којега од њих да постави. На крају крајева наименован је Штросмајеров кандидат Далматинац фра Шиме Милиновић.⁹² Искрено обрадован, Штросмајер је 26. XII 1884. писао књазу Николи:

„Што се пак мога пријатеља и брата надбискупа Милиновића тиче, он је, будите увјерени, племенита, добра и света душа, која своје свећеничко звање љуби, али је он уједно душом и тијелом одан Вама и славној Вашој обитељи и јуначком народу српском у Црној Гори (. . .) У свему се тому ја и он посве слажемо.“ 93

У истом писму Штросмајер саопштава књазу Николи и повјерљиве коране, које је предузео код Ватикана да се одобри штампање старославенског мисала за католике у Црној Гори:

„Без увиједи и чедности могу рећи да сам ја за сад скоро једини, који ствар нашу без страха и икога обзира у Риму заступа и браним. Тако Вам се има ствар са нашим старославенским мисалом за Црну Гору (. . .) Ја овому, што овдје велим, очевидни доказ налазим у истому листу, кога је кардинал Рампола у име Светога Отца, на мене писао. Ја ћу, наравно, ово сузбити и очевидно и без икаквога могућега приговора доказати, да се тај мисал има одмах у Црну Гору послати, да се тиска и у обред наш католички уведе. Надам се, да ћу успјети . . .“ 94

Штросмајер, у истом писму, покушава да укаже на оно што је заједничко и повезује православне са католицима и крчи путеве боље будућности и за једне и за друге:

„Вјера нам је света и с једне, тојест православна, и с друге, тојест католичка, стране, дивна, она нас и једне и друге на љубав и слогу упућује, јер је у истини вјера наша од првога до посљедњега слова свога љубав и опет љубав (. . .) Што је у нас два обрета, ништа не шкоди, паче хасни, само да је у једному и другому обреду једна тер иста ријеч, једно тер исто слово, на то идемо ја и моји пријатељи (. . .) Од двога једно: или ћемо остати на вијене раздвојени, тако да нам је смрт и пропаст коначни удес, или ћемо се сви што нас је на Балканском полуотоку сложити и сдружити, тако да нам је коначни удес живот, слобода, побједа и слава.“ 95

91 Ibid. XIII, 1935, 96.

92 Ф. Шишић, „Korespondencija Rački–Strosmajer“, III, Загреб, 1931, 324. В. Новак, „Poslednji oproštaj sa fra Šimom Milinovićem Dalmatincem, primesom Srbije“, Novo doba, Сплит, 30. XII 1933. Исти, „Magnum Crimen, pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj“, Београд 1986, 260 и 342. Милиновић је наименован истовремено и за барског надбискупа и за примаса Србије, што је још више подигло његов углед у Црној Гори.

93 Д. Вуксан, „Записи“, ibid. 154.

94 Ibid. 155.

95 Ibid. 156.

У овом тексту назире се утјецај првих југословенских федералиста, који су већ 60-их и 70-их година расправљали и доказивали да је најцјелисходније рјешење источног питања формирање Југословенске федерације и Балканске конфедерације.⁹⁶

О овим сложеним међунационалним проблемима писано је у **Записима** и **Историјским записима** у разним приликама и са разних позиција, јер је уредништво досљедно настојавало да се постављени проблеми што потпуније освијетле и што свестраније сагледају.

VII. О везама са Босном и Херцеговином. – У **Записима** и **Историјским записима** објављен је велики број студија, расправа, чланака и прилога о везама између Црне Горе и сусједних земаља Босне и Херцеговине. Ове везе давнашњег су датума, дошле су до изражаја већ у доба првог српског устанка, а нарочито су се развиле од револуције 1848–1849, па на даље. Од ових радова посебно су значајне двије расправе Јована Радуловића, које расправљају о сложеним међунационалним везама и односима. У првој, **Положај Срба у Херцеговини средином XIX века**, аутор додирује и осјетљиве међувјерске односе, који су раније били лоши, а који сада показују тежњу ка побољшању. Тако, на примјер, карактеристично је учешће фра Гргура Скарића у бјекству католичких богослова са Широког Бријега 1869; међу списима „нађеним код Скарића ухаћен је и један завет на српском језику који је намијењен члановима организације названом, по свој прилици, „Српска омладина“.⁹⁷

Не мање је занимљиво упозорење грофа Бајста, аустријског министра спољних послова, 14. II 1855, конзулату у Мостар „да српски свештеник Маргетић из Имотског обилази Херцеговину по свој прилици ради тога да делује на католичко становништво“. Са разлогом је речено да је ова пропаганда у Босни наилазила на „лепе симпатије код једног дела босанских фрањеваца, међу којима је било одушевљених присталица Илиризма“. Југословенска оријентација босанских фрањеваца одјенула је и у Хрватској. Загребачке *Narodne novine* објавиле су посебан чланак, у „коме се похвално пише о симпатијама које Србија показује према фрањевцима и католицима у Босни и Херцеговини“. У чланку се спомињу и „новчане потпоре што их је Србија дала за градњу католичких цркава у Босни. Тиме је српска влада доказала да код ње нема никанве мржње према католичкој цркви“.⁹⁸

96 К. Milutinović, „Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slavena“, Rad JAZU.330, Загреб 1962, 85–196. – В. Новак, „Штросмајерова концепција о федеративној Југославији из 1874.“ Република, Београд, 13. XI 1945. – В. Чубриловић, „Историја политичке мисли у Србији XIX века“, Београд 1958, 485–487.

97 Ј. Радуловић, „Положај Срба у Херцеговини средином XIX века“, Историјски записи, III, 5–6, 1949, 274–275.

98 „Narodne novine“, Zagreb, br. 22, 27. I 1855.

Друга расправа Јована Радуловића обрађује интересантну тему **Политичке везе између Херцеговине и Војводине у другој половини XIX вијена**.⁹⁹ О овој теми раније није посебно писано, тако да она први пут освјетљује ове сложене међунационалне односе. Додирних контаката између ових наших земаља било је већ и раније, али они постају ближи и непосреднији од 1859, када је новосадски **Српски дневник** (бр. 91–100) објавио циклус чланака **Босанска депутација у Цариграду 1859. и њена радња**, за који аутор каже да представља „рјеђи докуменат за познавање положаја босанско-херцеговачког сељака уочи устанка под Луком Вукаловићем“. Сам устанак (1861) био је „посљедица безизлазног положаја раје, и он је још већма појачао интересовање Срба у Војводини за Босну и Херцеговину“.

Аутор је у овом раду додирнуо и неуралгично питање учешћа католика у великом босанско-херцеговачком устанку 1875–1878. Занимљив је податак да је дубровачки бискуп Зофран као администратор требињске дијецезе, у једној аудијенцији, излагао самом цару Фрањи Јосифу своје мишљење да би заједничко иступање католика са православнима („Грцима“) против Турака „одговарало интересима католичке цркве у Аустрији“. Послије повратка мостарског бискупа Анђела Краљевића из Беча отвара се школа сестара милосрдница и даје се субвенција фрањевачком клеру у Херцеговини. Карактеристично је да се међу херцеговачким војводама (1875) налазио и дон Иван Мусић, жупник из Храсна, који је једно вријеме био „ађутант главног команданта устаничке војске“. Међутим, према Радуловићевим истраживањима:

„Управо стога што је био католички свештеник, Мусић је међу Србима био вољен и цијењен. Његовом заслугом око Габеле и доње Неретве дигли су се 1875. и католици: њихов вођ и организатор био је Иван Мусић, 'муња од Габеле', како га назива Аугуст Шеноа. Само Мусић, који је био сестрић бискупа Краљевића, иако је био заједно са Србима, није служио оном истом циљу коме су служили Срби. Док су они жељели да се ослободе турског ропства и припоје Србији и Црној Гори, дотле је Мусић био у служби аустријске спољне политике, по чијим је упутствима радио . . .“¹⁰⁰

У овој својој расправи Јован Радуловић је обрадио низ карактеристичних појединости о борби српских војвођанских посланика у Угарском сабору у Пешти против окупације и анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске. Од српских опозиционих посланика најборбенији и најоштрији критичари империјалистичке политике били су Светозар Милетић и Михаило Полит–Десанчић. Обојица су већ раније расправљали о сложеној проблематици источног питања не само у штампи¹⁰¹ него и на

99 „Историјски записи“, VI, 10–12, 1959, 414–432.

100 Ibid. 420.

101 Полит је објавио у угледном бечком опозиционом листу „Ost und Vest“ – који је уређивао истанкнати хрватски публициста и историчар Имбро Игњатијевић Ткалац – своју значајну расправу „Die orientalische Frage und ihre organische Lösung“ (1862), у којој је

пленарним сједницама Угарског сабора низом запажених бесједа и интерпелација. Расправљајући о овим њиховим иступањима, Ј. Радуловић је с разлогом указао на циљеве њихове политичке борбе: „У Пештанском сабору Милетић заједно са Политом–Десанчићем подноси интерпелацију, у којој се отворено залаже за уједињење Босне и Херцеговине са Србијом и Црном Гором“. ¹⁰² Обојица су сматрали то уједињење само као прву фазу у планираном дуготрајном процесу етапног уједињавања југословенских земаља у једну цјелину. Полит–Десанчић је једини српски опозициони политичар који је био посланик у Угарском сабору и за вријеме аустријске окупације и у доба анексије Босне и Херцеговине, а и у обје прилике одлучно устајао против аустријске завојевачке агресије на Балкан. ¹⁰³ С разлогом је речено: „Политове бесједе читале су се и у херцеговачкој касацији, у Стоцу на Брегави, као и у Мостару“. ¹⁰⁴

Поред низа студија и расправа о везама са Босном и Херцеговином **Записи** и **Историјски записи** објавили су и велики број ситних прилога и архивске грађе од научне вриједности. У овом прегледу споменућемо само некоје документе, који нам се чине нарочито карактеристичним, иако је њихов број много већи него што смо у могућности да забиљежимо. Од ових чини нам се онај занимљивија грађа коју је пронашао Јован Ивовић и у неколико наставака објавио у **Историјским записима** у току 1948. и 1949. Примјера ради споменућемо документе из архива пивског војводе Лазара Сочице, „једне од најизразитијих личности из херцеговачког устанка 1875–1878. године“, који се видно истакао на бојном пољу (у великој бици на Равном 30. и 31. X 1875) и добио војводски чин: „Као претставник Црне Горе Сочица је имао важну улогу у вези са отпором народа Босне, Херцеговине и Санџака против надирања аустроугарских трупа 1878–1879“. Сочица је био родољуб широке југословенске оријентације и свјестан вриједности изворне грађе о историјским догађајима, у којима је активно учествовао:

„Војвода је био писмен човјек; он је брижљиво чувао своја документа (. . .) није уништавао ни враћао повјерљиву преписку, иако је то, према наређењу, требало урадити. Он је на полеђини скоро сваког примљеног документа биљежио датум пријема. Како има писама која нијесу датирана, његове су биљешке драгоцене за утврђивање хронологије.“ ¹⁰⁵

разрадио своју концепцију Југословенске федерације и Балканске конфедерације. Милетић је прво у „Србском дневнику“ (1863), а затим у брошури „Die Orientfrage“ (1877) писао о овој проблематици углавном с истих позиција.

¹⁰² „Историјски записи“, *ibid.*, VI, 421.

¹⁰³ В. Поповић, „Политов став према окупацији и анексији Босне и Херцеговине“, *Летопис МС*, 1933, 338.

¹⁰⁴ „Историјски записи“, *ibid.*, VI, 432.

¹⁰⁵ Ј. Ивовић, „Црна Гора и догађаји у Босни, Херцеговини и Санџану (1878, 1879 и 1882)“, *Историјски записи*, I, 1–2, 1948, 85–98.

Јован Ивовић објавио је низ важних докумената и из Државног архива на Цетињу, који „најјасније илуструју отпор Херцеговаца у 1879. години против настојања Аустро-Угарске да задржи феудалне окове из турског доба, које су устаници 1875, током устанка и касније у борбама до Берлинског конгреса, били раскинули“.¹⁰⁶ Овај отпор Херцеговаца није био ограничен само на херцеговачке Србе него је имао и шире, југословенско обиљежје.

Бокелски устанци имали су снажнога одјека у сусједним земљама, нарочито у Херцеговини. То револуционарно расположење повезивало је устанике међу собом и у случају опасности налазили су прибјежишта у сусједној Црној Гори, која их је обилато помагала, како оружјем тако и снабдијевањем. Осим тога, многи Црногорци прелазили су илегално у Херцеговину и Боку, борили се и гинули у борби против заједничких непријатеља. **Историјски записи** објавили су о тим догађајима неколико текстова, међу којима су посебно занимљиви прилози Хајрудина Ђурића са грађом из Историјског архива у Котору о херцеговачком и бокелском устанку 1882. У једном од ових прилога аутор износи непознате појединости о истакнутом енглеском археологу и историчару Артуру Евансу, који је као дописник *Manchester Guardian* боравио неколико година у југословенским земљама и „изразио своје симпатије према Кривошијама и Херцеговцима и изјавио да Аустријанци немају право да их подјармљују (. . .) Његово дјеловање није било по вољи аустријским круговима, па је и аустријски цар захтијевао да се томе учини крај“.¹⁰⁷

Бокелски, херцеговачки и босански устанци били су стално на дневном реду велике европске штампе, с том разликом што је напредна штампа пратила са разумјевањем и симпатијама ослободилачке напоре подјармљених југословенских народа истовремено и против Турске и против Хабсбуршке Монархије, и оштро осуђивала завојевачку империјалистичку политику Беча и Цариграда – док је конзервативна европска штампа безобзирно нападала ослободилачке покрете југословенских народа као тобожње „интриге руске политике на Балкану“. О свим тим сложеним противурјечностима објавили су **Записи** и **Историјски записи** велики број историјских студија, расправа, чланака и ситних прилога, који доприносе свестранијем сагледавању и критичким оцјенама ове контроверзне проблематике.

¹⁰⁶ *Ibid.* I, 5–6, 1948, 338–356.

¹⁰⁷ Х. Ђурић, „Ситнији прилози херцеговачком и кривошијском устанку 1882. године“, *Историјски записи*, XVII, 2, 1960, 321–333. Артур Еванс писао је и о догађајима у југословенским земљама у двијема својим значајним књигама: „*Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection*“ (London 1876) и „*Illirian Letters*“ (London 1878).

VIII. О везама с осталим југословенским земљама. – У Записима и Историјским записима писано је и о везама између Црне Горе и осталих југословенских земаља, али знатно мање и највећим дијелом фрагментарно, зато што је тих веза било углавном спорадично. О македонској проблематици објављена су два рада (која стоје у непосредној вези и међусобно се допуњују): Манола Пандовског (**Македонија у међународним односима у годинама источне кризе 1876–1878**)¹⁰⁸ и Даринке Паченске (**Француско дипломатско представништво и француска штампа о македонском устанку 1878–1879**).¹⁰⁹ О међувјерским односима у Македонији расправљао је Новак Ражнатовић (**Рад владе Црне Горе и Србије на постављању српских митрополи-та у Призрену и Црној Гори 1890–1902**).¹¹⁰

Везе између Црне Горе и Словеније успјешно је обрађивао Петко Луковић у четири своја рада: **Словенци и црногорско-турски рат 1852–1853**,¹¹¹ **Одјен у Словенији побједи црногорске војске над турским снагама у бици на Граховцу 1853**,¹¹² **Словенци и црногорско-турски рат 1862**,¹¹³ и **Словенци и бокељски устанак 1882**.¹¹⁴ Ови Луковићеви радови се међу собом складно допуњују и показују да су одједи црногорских ратовања у Словенији били много снажнији и свестранији него што се раније претпостављало. – Словеначку проблематику обрађивао је и Андрија Лисац (**П. П. Његош према Словенији и Словенцима**).¹¹⁵

Понајмање је обрађивана тематика веза с Истром, иако су и оне врло интересантне. Оба објављена текста изnose нове податке о једној занимљивој теми, која раније није довољно обрађивана: Глигора Станојевића (**Насељавање Истре у XVII вијеку с освртом на исељавање из Црне Горе и Црногорског приморја**)¹¹⁶ и Николе Гаћеше (**Један до-кумент о Црногорцима у Пероју из 1890**).¹¹⁷ И ови се текстови међу собом допуњују и чине једну органску цјелину.

108 „Историјски записи“, XXXVI, 3, 1979.

109 Ibid. XXXVI, 3, 1979.

110 Ibid. XXII, 2, 1965.

111 Ibid. XL, 3, 1879.

112 Ibid. LIII, 2, 1980.

113 Ibid. LIV, 2, 1981.

114 Ibid. LVI, 3–4, 1983.

115 Ibid. XX, 3, 1963.

116 Ibid. XX, 3, 1965.

117 Ibid. XIII, 1–2, 1957.

Посебна пажња посвећена је великом раздобљу Народноослободилачке борбе и Народне револуције у Црној Гори и њеним везама с осталим југословенским земљама, јер се тај покрет не може посматрати издвојено него само у сложеном комплексу међунационалне сарадње. Од Ослобођења до данас **Историјски записи** су објавили велики број текстова, који би се могли подијелити у двије групе: у успомене и сјећања самих учесника у нашем великом отаџбинском рату и у радове писане доцније, на основу сачуване изворне грађе, из историјске дистанце. У овом летимичном и непотпуном прегледу немогуће је посебно издвојити ни најважније радове из ове проблематике, јер је њихов број изванредно велики, а простор, који нам је овдје стављен на располагање, недовољан је за анализе и коментаре. Потребно је рећи да се без ове драгоцене грађе не може ни замислити вјеродостојно писање о овим крупним историјским догађајима, чији домашај далеко превазилази границе Црне Горе.

Посматрано у цјелини, шездесет годишта **Записа** и **Историјских записа** садржи изванредно велик број текстова који бацају праву свјетлост на прошлост Црне Горе почевши од преисторије, преко старог и средњег вијека, преко тешких борби (против надмоћних противника) за слободу и државну самосталност, па све до Народне револуције, која је остварила формирање републике Црне Горе у оквиру федерације југословенских социјалистичких република.

Од ненадашњих **Записа**, под редакцијом првог уредника Душана Вуксана, све до **Историјских записа**, под уредништвом данашњег уредника Јована Бојовића, дуг је и тежак пут: уредници и сарадници су се мијењали, вршила се неминовна смјена генерација, али је основна тежња остала иста – тежња ка проналажењу и утврђивању историјске истине са југословенских позиција. Захваљујући несебичним напорима својих вриједних уредника и сталном одзиву многобројних сарадника, **Историјски записи** су данас несумњиво један од најбољих научних југословенских часописа, запажен и цијењен и у великом културном свијету.